

NOWE OBRZĘDY SAKRAMENTU POKUTY

Sobór Watykański II podejmując ogólną reformę liturgii tak wypowiedział się o przyszłej odnowie sakramentu pokuty: „Obrzęd i formułę sakramentu pokuty należy tak przejrzeć i ująć, aby jaśniej wyrażały naturę i skutek tego sakramentu” (KL 72). Na temat natury i skutków sakramentu pokuty znajdziemy więcej w Konstytucji *O Kościele*: „Ci zaś, którzy przystępują do sakramentu pokuty, otrzymują od miłosierdzia Bożego przebaczenie zniewagi wyrządzonej Bogu i równocześnie dostępują pojednania z Kościołem, któremu grzesząc zadali ranę, a który przyczynia się do ich nawrócenia miłością, przykładem i modlitwą” (KK 11). W tym samym duchu wypowie się również Konstytucja *O liturgii* mówiąc o przeżywaniu przez wiernych okresu Wielkiego Postu: „W katechezie obok świadomości społecznych skutków grzechu należy wiernym wpoić właściwą naturę pokuty, która polega na znieprawieniu grzechu jako obrazy Bożej. Należy też zwrócić uwagę na rolę Kościoła w dziele pokuty i kłaść większy nacisk na potrzebę modlitwy za grzeszników” (KL 109b). Wypowiedzi Soboru ukazywały kierunek przyszłej reformy sakramentu pokuty, którego nowe obrzędy ogłoszono w 1973 roku. Obecnie chcemy bliżej się przyjrzeć nowym obrzędom sakramentu pokuty, aby lepiej uchwycić sens i zamierzenia reformy. Najpierw spojrzymy na praktykę pokutną w Kościele na przestrzeni wieków. Potem omówimy nową księgę liturgiczną – jej powstanie i treść, a następnie zatrzymamy się nad jej teologią.

I. POKUTA W KOŚCIELE NA PRZESTRZENI WIEKÓW

1. Pierwsze wieki Kościoła

Badanie początków i praktyki pokutnej dwóch pierwszych wieków Kościoła jest bardzo trudne ze względu na brak wystarczających świadectw. Pewne dane na temat praktyki pokutnej w czasach poapostolskich znajdziemy w 1 *Liście Klemensa Rzymskiego*, w *Nauce dwunastu Apostołów* i w listach św. Ignacego Antiocheńskiego. Dokumentem zaś, który wywarł duży wpływ na dyscyplinę pokutną Kościoła pierwszych wieków, był *Pasterz* Hermasa. Na podstawie powyższych tekstów możemy powiedzieć, że praktyki pokutne w tym okresie były bardzo zróżnicowane i kształtowały się w zależności od życia duchowego poszczególnych Kościołów lokalnych. Wiele wskazuje na to, że pokuta w życiu chrześcijańskim była czymś wyjątkowym na tle ogólnie wysokiego poziomu życia duchowego. Za grzechy ciężkie popełnione po chrzcie można było podjąć pokutę tylko raz w życiu.

Dokładniej praktykę pokutną Kościoła na przełomie II i III wieku ukazują nam Tertulian (†ok. 220) w swym dziele „O pokucie”. Uczy on, że chrześcijanin, który popadł w grzechy ciężkie, nie powinien tracić nadziei, ale korzystać z możliwości pokuty: może jednak otrzymać od Kościoła przebaczenie tylko raz w życiu. Tertulian mówi też o przebiegu samej pokuty. W końcowym okresie życia przyjmie Tertulian rygorystyczne poglądy na praktykę pokuty.

Problematyka pokuty powróciła w połowie III wieku, w związku z nowymi przesładowaniami, w pismach św. Cypriana (†258). Wielu chrześcijan spełniało pewne akty zewnętrzne wymagane przez władze, co Kościół uważał za odstępstwo od wiary. Na tle problemu ich powrotu do Kościoła powstała kontrowersja: na ten temat

wiele pisze św. Cyprian. Według niego pojednanie z Kościołem może nastąpić po wypełnieniu pokuty. Jest ona czasowo określana przez kapłanów i kapłani czuwają nad jej wypełnieniem. Samo pojednanie dokonuje się przez modlitwę oraz włożenie rąk biskupa i prezbiterów. Pokutę można podejmować tylko raz w życiu. Św. Cyprian zna też formy pokuty prywatnej na zgładzenie grzechów lekkich: do tych form należą modlitwa, post i jałmużna.¹

2. Pokuta kanoniczna w wiekach IV–VI

Po uzyskaniu przez Kościół wolności ulegają zmianie formy życia religijnego chrześcijan, ale nie ulega zmianie praktyka pokutna.² Wielki napływ wiernych do Kościoła nie przyniósł ze sobą złagodzenia dotychczasowych surowych praktyk pokutnych. Jest wprost przeciwnie: zarządzenia biskupów i uchwały synodów określają teraz dokładnie przebieg pokuty dając niejednokrotnie drobiazgowo przepisy. Publiczna pokuta kościelna obowiązuje za grzechy ciężkie, tak jawne, jak i ukryte. Grzechy lekkie gładzi modlitwa, jałmużna i dobre czyny.³ Obowiązuje nadal zasada niepowtarzalności pokuty.⁴ Grzesznik podejmujący pokutę wyznaje swe winy przed biskupem lub kapłanem: wyznanie grzechów nie jest tak szczegółowe, jak będzie w wiekach średnich, i jest to wyznanie sekretne.⁵ Grzesznik zostaje następnie przez biskupa dopuszczony do pokuty i wprowadzony do pokutujących, którzy stanowili odrębną grupę we wspólnocie chrześcijańskiej. Pokutnik przywdziewał szatę pokutną, prowadził ascetyczny tryb życia, powstrzymywał się od pożycia małżeńskiego, od pełnienia funkcji publicznych, nie mógł przyjmować eucharystii, modlił się w postawie klęczącej. Czas trwania pokuty określał biskup, w wielu wypadkach pokuta była długa, a nawet dożywotnia.

Pojednanie pokutujących z Bogiem przez pojednanie z Kościołem miało miejsce raz w roku przed świętami Paschy. W Rzymie dniem pojednania był Wielki Czwartek. Odbyta pokuta miała swoje skutki w życiu społecznym: nie dopuszczano do święceń tych, którzy odbyli pokutę, nie mogli oni pełnić funkcji publicznych, służby wojskowej, winni zaś prowadzić życie pełne wyrzeczeń. Wobec tak surowej praktyki pokutnej wierni odkładali pokutę na późne lata życia, traktując ją jako przygotowanie do śmierci. Stroniąc od pokuty, odchodzili tym samym od pełnego udziału w eucharystii.

W okresie tzw. pokuty kanonicznej pokuta jest przeżywana bardzo eklezjalnie. Kościół, który jest święty, wzywa grzesznika do pokuty. Wspólnota wierzących wspiera modlitwą i ofiarą tych, którzy weszli na drogę pokuty. Kościół na powrót przyjmuje na swoje łono grzesznika powracającego przez żal do Boga. Pojednanie z Bo-

---

¹ Por. S. Czerwik, *Praktyka pokutna w Kościele przez wieki*, AK 89 (1977) z. 412, 160–169; B. Kosecki, *Wyznanie grzechów w praktyce pokuty Kościoła na Zachodzie*, RBiL 29 (1978) 2–3, 67–70. Szerzej na temat historii sakramentu pokuty por. G. Moiola, *Il nuovo „Ordo Paenitentiae” nella storia della prassi penitenziale cristiana e della sua teologia*, RiL 62 (1975) 1, 48–74; K. Rahner, *Buss-Sakrament*, [w:] *Sacramentum mundi*, Herder, 1968. t. 1, 655–679; J. Ramos-Regidor, *Il Sacramento della penitenza*, Torino 1974, 145–245. Zagadnieniu pokuty poświęcone zostały trzy numery „Ateneum Kapłańskiego”: t. 88, t. 98, z. 1 i 2 (1977), 410–412. Teologii i obrzędowi pokuty został też poświęcony cały numer „Ruchu Biblijnego i Liturgicznego”: 29 (1976), 2–3. Por. także: *Sakrament pokuty*, red. A. Skowronek, Katowice 1980.

² Por. S. Czerwik, art. cyt., 169–172; B. Kosecki, art. cyt., 70–73.

³ Por. św. Augustyn: „Za grzechy lekkie, bez których nie możemy żyć, została dana modlitwa”, *De Symbolo*, PL 40, 636, „Z tych grzechów, których nie możemy uniknąć w życiu, ludzie zostają oczyszczeni przez jałmużnę”, *Serm.* 42, 1, PL 38, 252.

⁴ Por. św. Ambroży: „Podobnie jak jeden jest chrzest, tak też jedna jest pokuta, która jednak odbywa się publicznie”, *De paenitentia* II, 10, 95, PL 16, 520.

⁵ Por. św. Leon Wielki: „Odnosić do pokuty, o jaką proszą wierni, nie trzeba publicznie odczytywać listy ich grzechów, ponieważ wystarczy, jeśli oni w usznej spowiedzi wyrażą swym biskupom stan swego sumienia”, *Epist.* 168, 2, PL 54, 1209.

giem i pojednanie z Kościołem – dwa istotne elementy pokuty – łączą się w jedno. W tym też okresie praktyka pokuty otrzymała oprawę liturgiczną i nabrała tym samym uroczystego charakteru.⁶ Tak trudna pokuta – publiczna i jednorazowa – okazuje się za trudna dla wiernych: nie wytrzyma próby czasu i ulegnie zmianie.

3. Pokuta indywidualna i powtarzalna

Pod koniec VI wieku zanika pokuta publiczna, a stopniowo i z pewnymi oporami przyjmuje się nowa praktyka. Jest nią pokuta indywidualna (prywatna) i powtarzalna.⁷ Zmiana przychodzi z Irlandii i z krajów celtyckich. Powstała w tamtejszych klasztorach praktyka pokutna zostaje przeszczepiona i rozpowszechniona na kontynencie przez misjonarzy św. Kolumbana. Dokonuje się to w VII i VIII wieku. Jest to prawdziwy przewrót w pełnieniu pokuty, gdyż usuwa najważniejszą dotąd przeszkodę, czyli niepowtarzalność pokuty. Według nowej praktyki grzesznik indywidualnie i często wyznaje swoje grzechy przed kapłanem. Kapłan udziela penitentowi odpowiednich rad i nakłada na niego stosowną pokutę. Pokuta ta jest z góry ustalona i zawarta w specjalnych księgach zwanych księgami pokutnymi. Określały one dokładnie, jaką pokutę należy wyznaczyć za dane wykroczenie. Księgi te są od VIII wieku w powszechnym użyciu, a nieustannie uzupełniane i poszerzane były wielką pomocą dla spowiedników.⁸ Pokuta sprawowana według tych ksiąg nazywana bywa „pokutą taryfową” (paenitentia taxata). Po wypełnieniu nałożonej pokuty penitent otrzymywał rozgrzeszenie i mógł przystąpić do eucharystii.

Początkowo synody sprzeciwiają się tej nowej formie pokuty, jak na przykład synod w Toledo z 589 roku,⁹ ale z czasem zgadzają się na jej praktykowanie. Pierwszy raz wspomina o stosowaniu tej formy pokuty synod w Châlon z 650 roku.¹⁰ Reforma karolińska usiłuje przywrócić starą formę pokuty publicznej, która od 800 roku coraz bardziej zanika i ustępuje miejsca regularnej spowiedzi. Podjęta reforma doprowadziła jedynie do ukształtowania liturgii środy popielcowej. Ostatecznie możemy powiedzieć, że w VII i VIII wieku zwyczaj pokuty publicznej i jednorazowej ustaje prawie zupełnie. Przejście na nową praktykę dokonało się bez wstrząsów i zostało przyjęte z wielką ulgą przez wiernych.

4. Przejście od „pokuty taryfowej” do praktyki obecnej

Pomimo wprowadzonej powtarzalności pokuty i złagodzenia form wynagrodzenia, pokuta była nadal dla wiernych czymś trudnym. Począwszy od końca VIII wieku możemy obserwować jej dalszą ewolucję. Złagodzeniu ulega zadośćuczynienie będące dotąd czymś najważniejszym w sakramencie pokuty i schodzi ono zarazem na dalsze miejsce. Pierwsze i dominujące miejsce zajmuje wyznanie grzechów przed kapłanem. Wyznanie grzechów staje się najważniejszym elementem w sakramencie pokuty, który w mniemaniu wiernych utożsamia się z pojęciem spowiedzi. Doprowadzi to do ostatniej zmiany w sposobie sprawowania sakramentu pokuty: spowiednik

⁶ Por. *Sacramentarium Gelasianum*, wyd. L. C. Mohlberg, Herder 1968, n. 78–83; 349–363.

⁷ S. Czerwik, art. cyt., 173–174; B. Kosecki, art. cyt., 73–74.

⁸ Por. J. Pryszmont, *Z dziejów myśli moralnej w średniowieczu*, STV 20 (1982), 1, 271–273.

⁹ „Ponieważ dowiadujemy się, że w niektórych kościołach Hiszpanii ludzie nie zgodnie z kanonem, lecz w obrzydliwy sposób czynią pokutę za swoje grzechy, tak mianowicie, że ile razy zdarzy im się popełnić grzech, tyle razy domagają się od kapłana pojednania, celem powstrzymania tak godnej potępienia zuchwałości święty synod nakazuje, aby pokuty były nadawane zgodnie z zasadą dawnych kanonów”, Mansi, *Concilia IX*, 995.

¹⁰ „Gdy zaś chodzi o pokutę, która jest lekarstwem duszy, sądzimy, że jest ona pożyteczna dla ludzi. Wiadomo też, że ogół kapłanów (biskupi zgromadzeni na synodzie) godzi się na to, aby pokutującym po wyrażeniu grzechów nadawać pokutę”, *Mon. Germ. Hist., Concilia I*, 210.

udziela rozgrzeszenia penitentowi zaraz po wyznaniu grzechów, nie czekając jak uprzednio na wypełnienie nadanej mu pokuty. Od połowy X wieku praktyka udzielania rozgrzeszenia zaraz po wyznaniu grzechów jest stosowana powszechnie, sama zaś pokuta ulega znacznemu złagodzeniu.

Według źródeł z X i XI wieku przebieg szczegółowego wyznania grzechów przed kapłanem był długi i dosyć skomplikowany, cały zaś sakrament miał bogatą oprawę liturgiczną. Kapłan pytał najpierw penitenta o pacierz, zasadnicze prawdy wiary i wolę przebaczenia jego winowajcom. Po odpowiedzi na te pytania następowało wyznanie grzechów, które dokonywało się na podstawie różnych wzorów zawartych w księgach penitencjalnych. Po wyznaniu grzechów penitent klękał i prosił o przebaczenie, a spowiednik wyznaczał mu odpowiednią pokutę. Po tak odprawionej spowiedzi odmawiano psalmy, dodawano siedem psalmów pokutnych przeplatanych wersetami i oracjami, na koniec zaś odmawiano Ojciec nasz. Forma rozgrzeszenia składała się z kilku modlitw.

Duży wpływ na uproszczenie obszernej liturgii sakramentu pokuty wywarła częstotliwość przystępowania do spowiedzi. Od X wieku spowiadano się zasadniczo przed każdym przyjęciem Komunii św., którą w Galii i w Germanii ogół wiernych przyjmował raz w roku w Wielki Czwartek. Stopniowo przyjmuje się praktyka do-rocznej spowiedzi, co zostanie prawnie sformułowane przez Sobór Laterański IV (1215). Sobór postanowił: „Każdy wierny, obojga płci, kiedy doszedł do lat roze-znania, powinien wiernie sam wyznać własnemu kapłanowi przynajmniej raz w ro-ku wszystkie swe grzechy i starać się spełnić według swoich sił nałożoną pokutę”. Dekret Soboru nie mówi o czasie spowiedzi, ale zestawienie go z nakazem przyjęcia eucharystii przynajmniej w okresie Paschy ustaliło czas spowiedzi na Wielki Post. Spowiedź od XIII wieku odkładano coraz częściej na Wielki Tydzień, wobec czego kapłani z trudem mogli wyspowiadać wszystkich penitentów. Wymagało to skrócenia wyznania grzechów, jak i całej oprawy liturgicznej.

Formuła rozgrzeszenia też uległa zmianie: odmawiana dotąd w formie skierowanej do Boga modlitwy błagalnej o miłosierdzie nad grzesznikiem, przyjmie w XIII wie-ku, na skutek akcentowania charakteru prawniczego sakramentu pokuty formę orzekającą „ego te absolvo”. Nowa formuła podkreśla władzę sądenia i rozgrze-szania powierzoną przez Chrystusa Kościołowi. Tak ukształtowana forma sakramentu pokuty przetrwała do Soboru Trydenckiego.¹¹

5. Pokuta od Soboru Trydenckiego do naszych dni

Sobór Trydencki, pod wpływem wystąpienia reformatorów, zajął się doktrynalną stroną sakramentu pokuty i ustalił też jego stronę obrzędową.¹² Obrzęd sakramentu pokuty został przedstawiony w *Rituale Romanum* wydany w 1614 roku. W obrzędzie tym zachowały się jedynie ślady dawnej liturgii. Kapłan sprawujący sakrament zasiadał w konfesjonale, ubrany w komżę i fioletową sułę. Po wyznaniu grzechów przez penitenta kapłan kierował do niego słowa pouczenia i upomnienia: był to od-powiednik pierwotnego „upomnienia”, jakie otrzymywał grzesznik po przyznaniu się do swych win przed biskupem lub kapłanem. Wyciągnięcie ręki w kierunku peniten-ta podczas słów rozgrzeszenia to przypomnienie włożenia rąk, jakie towarzyszyło po-jednaniu pokutujących. Końcowa modlitwa „Męka naszego Pana Jezusa Chrystusa” to wyraz wstawiennictwa Kościoła za grzesznikiem.¹³ Tak ukształtowane obrzędy sa-kramentu przetrwały do naszych dni.

¹¹ Por. S. Czerwik, art. cyt., 174; B. Kosecki, art. cyt., 75–78.

¹² Por. B. Kosecki, art. cyt., 78; C. Peter, *Spowiedź integralna a Sobór Trydencki*, Conc. 1–10 (1971), 35–41.

¹³ Por. S. Czerwik, art. cyt., 174, 176–178.

1. Prace nad odnową sakramentu pokuty

Dla przeprowadzenia odnowy obrzędu sakramentu pokuty zaleconej przez Sobór powołany został 2 grudnia 1966 roku specjalny zespół studyjny wyłoniony z członków Rady do wprowadzenia w życie postanowień Konstytucji *O liturgii*. Praca zespołu zmierzała najpierw do jak najpełniejszego zapoznania się z historią i teologią sakramentu pokuty, praktyką pokutną Kościoła Zachodniego i Wschodniego, z powstającymi wtedy i rozwijającymi się nabożeństwami pokutnymi, z wypowiedziami i zarządzeniami Stolicy Apostolskiej co do sakramentu pojednania. Pierwszy schemat nowych obrzędów pokuty przedłożono wspomnianej Radzie w kwietniu 1968 roku proponując trzy zasadnicze rytury: spowiedź indywidualną, celebrację wspólnotową z wyznaniem grzechów i rozgrzeszeniem indywidualnym oraz celebrację wspólnotową z rozgrzeszeniem zbiorowym dla wypadków przewidzianych w dotychczasowym prawodawstwie. Przewidziano również nową formułę rozgrzeszenia, która zdaniem autorów projektu, powinna lepiej wyrażać skutek i łaskę właściwą dla sakramentu pokuty. Plenarna sesja Rady w październiku 1968 roku zatwierdziła wprowadzenie teologiczno-pastoralne, które wyjaśniło istotę sakramentu pokuty, jak i określało dokładnie jego przyszły ryt. Dokument ten zawierał jednak niektóre problemy sporne i dlatego został przesłany do Kongregacji Doktryny Wiary. W Kongregacji pozostawał do 1972 roku, tj. do wydania przez ten urząd nowych norm dotyczących rozgrzeszenia zbiorowego. W świetle tego nowego dokumentu Kongregacji należało opracować nowy schemat sakramentu pokuty, co też uczyniła nowa komisja. Po uwzględnieniu wielu wniesionych poprawek i uwag nowe *Ordo Paenitentiae* zyskało aprobatę papieża Pawła VI i mogło być ogłoszone przez Kongregację Kultu Bożego.¹⁴

2. Nowa księga liturgiczna

Nowe *Ordo Paenitentiae* zostało ogłoszone 2 grudnia 1973 roku, prawie dokładnie w dziesięć lat po ukazaniu się Konstytucji *O liturgii*. Nowa księga liturgiczna w swej zewnętrznej formie upodabnia się do innych ksiąg wydanych po Soborze.¹⁵ Otwiera ją dekret Kongregacji Kultu Bożego z 2 grudnia 1973 roku ogłaszający nową księgę. Następnie zamieszczone jest „Wprowadzenie” dzielące się na sześć krótkich rozdziałów (razem 40 punktów): misterium pojednania w dziejach zbawienia, pojednanie penitentów w życiu Kościoła, obowiązki i czynności przy pojednaniu penitentów, sprawowanie sakramentu pokuty, nabożeństwa pokutne, dostosowanie obrzędów do różnych krajów i okoliczności. Po „Wprowadzeniu” następują trzy rozdziały zawierające opis i teksty trzech obrzędów:

Obrzęd pojednania jednego penitenta

Obrzęd pojednania wielu penitentów z indywidualną spowiedzią i rozgrzeszeniem

Obrzęd pojednania wielu penitentów z ogólną spowiedzią i rozgrzeszeniem.

Rozdział czwarty zawiera bogaty zestaw tekstów do wyboru używanych w obrzędzie pojednania. Znajdujemy tu dla obrzędu pojednania jednego penitenta: krótkie czytania z Pisma świętego (12 fragmentów) i modlitwę penitenta przed przyjęciem rozgrzeszenia (9 tekstów). Więcej tekstów podano dla obrzędu pojednania wielu penitentów. Znajdziemy tu: modlitwy nad zgromadzonymi (4 teksty), czytania ze Starego Testamentu (31 fragmentów), psalmy responsoryjne (15 wzorów), czytania z No-

¹⁴ Por. J. Stefański, *Odnowa liturgii sakramentu pokuty w reformie posoborowej*, AK 89 (1977) z. 411, 100-103.

¹⁵ *Ordo Paenitentiae*, Editio typica, Typis Polyglottis Vaticanis 1974.

wego Testamentu (razem z ewangeliami 53 fragmenty), formuły modlitwy litanijnej (8 formuł), dziękczynienia po spowiedzi (11 wzorów), modlitwy na zakończenie (5 formuł) i formuły błogosławieństwa (3 wzory).

Księgę zamykają trzy dodatki. Pierwszy zawiera uwolnienie od cenzur i dyspensę od nieprawidłowości. Drugi dodatek podaje wzory nabożeństw pokutnych. Nabożeństwo pokutne w okresie Wielkiego Postu (dwa wzory), nabożeństwo w okresie Adwentu, ogólne nabożeństwa pokutne (trzy wzory), nabożeństwo pokutne dla dzieci, dla młodzieży i dla chorych. Trzeci dodatek zawiera wzór rachunku sumienia.

Wydanie polskie odnowionych obrzędów sakramentu pokuty nie różni się zasadniczo od wydania łacińskiego.¹⁶ Otwiera je dekret Prymasa Polski, Przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski (wydany jeszcze przez kard. Stefana Wyszyńskiego, Prymasa Polski), a po nim zamieszczony jest dekret Kongregacji dla Sakramentów i dla Kultu Bożego z dnia 10.III.1978 potwierdzający polskie tłumaczenie księgi. We „Wprowadzeniu teologiczno-pastoralnym”, w rozdziale VI, znajdujemy dodatek: sprawowanie sakramentu pokuty w Polsce (numer 38 z gwiazdką). Mamy tu zawarte ustalenia Konferencji Episkopatu Polski, których należy przestrzegać przy sprawowaniu sakramentu pokuty na terenie diecezji polskich. Według tych ustaleń zwyczajnym sposobem sprawowania sakramentu pokuty u nas jest indywidualna spowiedź, a jej miejscem są konfesjonały ustawione w kościołach lub kaplicach. Obrzęd pojednania wielu penitentów z indywidualną spowiedzią i rozgrzeszeniem zalecają biskupi stosować przy okazji rekolekcji, dni skupienia oraz spowiedzi niewielkich grup wiernych. Biskupi wyraźnie zaznaczają, że przy stosowaniu tego obrzędu nie wolno ograniczać czasu na spowiedź poszczególnych penitentów. Wspólne dziękczynienie może odbyć się po kilku godzinach, a nawet na zakończenie dnia spowiedzi. W polskich diecezjach nie ma potrzeby stosowania „Obrzędu pojednania wielu penitentów z ogólną spowiedzią i rozgrzeszeniem”, bowiem „w naszym kraju każdy wierny przy dobrej woli może korzystać z łaski pojednania przez spowiedź indywidualną”. Kapłan może udzielić ogólnego rozgrzeszenia w niebezpieczeństwie śmierci lub penitentom innej narodowości, z którymi nie może porozumieć się z powodu nieznamośności języka. Odnośnie do stroju liturgicznego kapłana spowiadającego czytamy: kapłan winien być ubrany w sutannę, komżę i stułę fioletową lub w albę i stułę fioletową.

3. Spojrzenie ogólne na nowe obrzędy

Wstępne zapoznanie się z nową księgą liturgiczną prowadzi do wniosku, że nie mamy do czynienia z jakąś radykalną zmianą w sposobie sprawowania sakramentu pokuty. Nadal zasadniczym sposobem sprawowania sakramentu pokuty pozostaje praktyka indywidualnego wyznawania grzechów wraz z indywidualnym rozgrzeszeniem. Mamy to w pierwszym i drugim obrzędzie. Obrzęd trzeci – pojednanie wielu penitentów ze spowiedzią ogólną i ogólnym rozgrzeszeniem – nie znosi spowiedzi indywidualnej. Czytamy we „Wprowadzeniu”: „Indywidualna i całkowita spowiedź oraz rozgrzeszenie pozostają jedynym, zwykłym sposobem, w jaki wierni mogą się pojednać z Bogiem i Kościołem, chyba że niemożność fizyczna albo moralna uwalnia ich od takiej spowiedzi”.¹⁷ „Wprowadzenie” określa warunki ogólnej spowiedzi i rozgrzeszenia, ale zarazem postanawia: „Ci, którzy uzyskali odpuszczenie grzechów ciężkich przez rozgrzeszenie ogólne, są zobowiązani do odbycia usznej spowiedzi z tych grzechów przed otrzymaniem nowego rozgrzeszenia ogólnego, o ile nie mają słusznej przeszkody. Są oni ściśle zobowiązani do przystąpienia do spowiedzi w ciągu roku, chyba że zaistnieje moralna niemożność. Albowiem ich także obowiązuje

¹⁶ *Obrzędy Pokuty. Dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Karłowice 1981.

¹⁷ Por. „Wprowadzenie” n. 31.

przykazanie, na podstawie którego każdy wierny ma osobiście wyznać kapłanowi przynajmniej raz w roku wszystkie swoje grzechy ciężkie, dotychczas szczegółowo nie wyznane”.¹⁸ Kościół pozostaje wierny swej wiekowej tradycji, ale chce zarazem na nowo przeżywać pojednanie grzesznika z Bogiem we wspólnocie Kościoła, stąd wprowadzenie pojednania wielu penitentów z indywidualną spowiedzią i rozgrzeszeniem, stąd też zalecenie odprawiania nabożeństw pokutnych.

Strona obrzędowa sprawowania sakramentu pokuty – mamy próbę rozbudowania liturgii tego sakramentu, zanurzenia go w atmosferze czytanego słowa Bożego, modlitwy odmawianej przez penitenta, mamy wprowadzony dialog o charakterze wielbiącym Boga na zakończenie obrzędu pojednania. Rozbudowanie liturgii sakramentu pokuty nie jest jednak czymś prostym ze względu na powstające problemy duszpasterskie: w niewielu wypadkach kapłan może pozwolić sobie na czytanie Pisma świętego i dłuższą modlitwę z penitentem. Dobrze jest jednak pamiętać, że liturgia sakramentu pokuty może być rozwinięta, bowiem niejednokrotnie właśnie raczej duszpasterskie wymagają dłuższego sprawowania sakramentu (np. spowiedź po dłuższym okresie czasu). Pod względem liturgicznym został rozbudowany obrzęd pojednania wielu penitentów: jest w nim liturgia słowa, modlitwa litanijna przed spowiedzią, są końcowe modlitwy dziękczynne.

III. TREŚĆ TEOLOGICZNA ODNOWIONYCH OBRZĘDÓW POKUTY

Treść teologiczną księgi liturgicznej wydobywamy z uważnego czytania „Wprowadzenia” oraz z modlitw zawartych w księdze. W wypadku odnowionych obrzędów pokuty więcej treści teologicznych dostarczy nam „Wprowadzenie”, bowiem sam ryt pojednania jednego penitenta, a z takim rytym mamy na co dzień do czynienia, nie zawiera modlitw, są one jedynie zalecane. Modlitwy towarzyszące obrzędowi pojednania wielu penitentów dostarczą nam treści teologicznej. Analiza „Wprowadzenia” i tekstów modlitw pozwala na uchwycenie kilku zasadniczych wątków teologicznych.

1. Misterium pojednania w dziejach zbawienia

Nowe obrzędy sakramentu pokuty chcąc ukazać, czym jest ten sakrament w życiu Kościoła, odwołują się do tajemnicy pojednania obecnej w dziejach zbawienia.¹⁹ Już w nauczaniu proroków Starego Przymierza rozbrzmiewało wezwanie do pokuty kierowane do ludu Bożego. Wezwanie to znajdujemy u proroków Amosa, Ozeasza, Izajasza czy Ezechiela. Na przelomie Starego i Nowego Przymierza wzywa do nawrócenia Jan Chrzciciel i tak przygotowuje ludzi na nadejście Królestwa Bożego. Chrystus rozpoczyna swoje dzieło na świecie od słów: nawracajcie się i wierzcie w ewangelię. Całe nauczanie Jezusa jest wezwaniem skierowanym do grzeszników, aby powrócili do Ojca.

Chrystus nie tylko wzywał do nawrócenia i pojednania z Ojcem: przez swoją śmierć i zmartwychwstanie On nas pojednał z Ojcem, po zmartwychwstaniu zesłał Ducha Świętego na apostołów, aby mieli władzę odpuszczania grzechów. Powierzył im również posłannictwo głoszenia w swoim imieniu pokuty i odpuszczenia grzechów. Od dnia Pięćdziesiątnicy Kościół nigdy nie przestał wzywać ludzi do nawrócenia z grzechów i przez sprawowanie pokuty ukazywać zwycięstwa Chrystusa nad grzechem. Chrystus, powierzając apostołom oraz ich następcom władzę odpuszczania grzechów, ustanowił w swoim Kościele sakrament pokuty, aby wierni, którzy po chrzcie popełniają grzechy, mogli pojednać się z Bogiem.²⁰

¹⁸ Por. „Wprowadzenie” n. 34.

¹⁹ S. Czerwik, *Odnowiona liturgia sakramentu pokuty w świetle „Ordo paenitentiae”*, RBiL 29 (1976) 2–3, 135–137.

²⁰ Por. „Wprowadzenie” n. 1–2.

Aby lepiej zrozumieć, czym jest sakrament pokuty w Kościele, należy pamiętać czym ~~jest~~ liturgia. Jest ona aktualizacją, uobecnianiem zbawienia dokonanego przez Chrystusa. Sakrament pokuty jest więc uobecnianiem pojednania człowieka z Bogiem dokonanego przez Chrystusa, jest spotkaniem z Chrystusem przebacającym, jedynającym nas z Ojcem. W ten sposób sakrament pokuty staje się „momentem” historii zbawienia.

W świetle takiego spojrzenia na sakrament pokuty rozumiemy, dlaczego tak wiele miejsca przyznano w nowych obrzędach czytaniu Pisma świętego i dlaczego lektura fragmentów Pisma świętego jest tak zalecana. Kiedy w Kościele czyta się Pismo święte, Bóg sam przemawia do swego ludu (KL 33), Chrystus poprzez swoje słowo obecny jest pośród wiernych (KL 7). Przez lekturę Pisma świętego rozlega się w Kościele wezwanie Boga do nawrócenia i przemiany, Bóg budzi nadzieję przebaczenia, Chrystus jest obecny jako ten, który niesie przebaczenie. W sakramencie pokuty urzeczywistnia się to, co zapowiada słowo Boże. Człowiek przystępujący do sakramentu pokuty odpowiada na Boże wezwanie do nawrócenia, przyjmuje zbawienie pochodzące od Chrystusa, przez swoje nawrócenie odpowiada na płynącą z miłości inicjatywę Ojca. Świadomość tego, że to Bóg wzywa do nawrócenia, prowadzi do postawy wdzięczności. Przyjście do spowiedzi jest właściwie odpowiedzią na Boże wezwanie.

Lektura Pisma świętego wytwarza klimat spotkania z Bogiem. Pamięć o tym, że przystąpienie do sakramentu pokuty jest odpowiedzią na Boże wezwanie do nawrócenia, jest spotkaniem z Chrystusem, chroni człowieka od zbyt indywidualistycznego pojmowania tego sakramentu. Pojednanie człowieka z Bogiem ma udział w tym wielkim jednaniu się ludzkości z Nim, staje się znakiem powrotu świata do Niego.

2. Sakrament pokuty a inne sakramenty

Sakrament pokuty należy widzieć w relacji do dwóch innych sakramentów: chrztu i eucharystii.²¹ Odpowiedź na wezwanie Boże do nawrócenia, zwycięstwo Chrystusa nad grzechem jaśnieje przede wszystkim w chrzcie, wtedy człowiek umiera dla grzechu i zmartwychwstaje do nowego życia. Chrześcijanin po chrzcie popełnia grzechy i stąd potrzeba sakramentu pokuty. Chrześcijanin podejmuje pokutę po odłączeniu się od Boga i od wspólnoty przez popełniony grzech. Tradycja знаła wyrażenie „drugi chrzest” na oznaczenie pokuty. „Wprowadzenie” do obrzędów nie używa tego wyrażenia, ale przytacza zdanie św. Ambrożego, że Kościół ma „i wodę, i łyżę: wodę chrztu i łyżę pokuty”.²² Łyżę pokuty obmywają to, czego człowiek dopuścił się zapominając o wodzie chrztu.

Sakrament pokuty ma również powiązanie z eucharystią. We mszy św. uobecnia się męka Chrystusa, Kościół ofiaruje Bogu za zbawienie całego świata ciało za nas wydane i krew wylaną na odpuszczenie grzechów. W eucharystii Chrystus jest „ofiara naszego pojednania” (III modl. euch.). Wyrazem liturgicznym potępienia grzechu jest wyłączenie wierzącego z pełnego udziału w eucharystii, staje się on jakby katechumenem. Dopiero dostąpiwszy pojednania, może zostać dopuszczony do eucharystii, która jest znakiem pełnej wspólnoty z Bogiem i z braćmi. Pojednanie z Bogiem i z braćmi jest czymś koniecznym, aby móc siebie składać z Chrystusem i przez Chrystusa Ojcu, aby móc spożywać z jednego chleba.

Jedna z modlitw wspomina to odniesienie pokuty do chrztu i eucharystii: „Udziel nam, Boże, swojego Ducha: niech On obmyje nas w wodach pokuty i przemieni

²¹ Por. A. Carideo, *Analisi teologica e celebrativa del nuovo „Ordo paenitentiae”*, RiL 62 (1975) 1, 82–91; W. Świerżawski, *Dialektyczny dynamizm sakramentów pokuty eucharystii*, RBiL 29 (1976) 2–3, 112–116.

²² Por. „Wprowadzenie” n. 2.

w żywą ofiarę dla Ciebie”.²³ Wydaje się, że trzeba więcej przypominać wiernym o związku sakramentu pokuty z chrztem.

3. Trynitarny charakter pojednania

Odnowiona liturgia sakramentu pokuty mocno akcentuje trynitarny charakter pojednania, którego dostępuje człowiek w tym sakramencie.²⁴ Myśl tę odnajdujemy w punktach „Wprowadzenia” Bóg Ojciec okazał nam swoje miłosierdzie przez Chrystusa, On zaś pełniąc wolę Ojca wzywał ludzi do nawrócenia, a po swojej męce i zmartwychwstaniu zesłał Ducha Świętego na apostołów, aby mieli władzę odpuszczania i zatrzymywania grzechów.²⁵ Ten trynitarny charakter pojednania został jasno wyrażony w nowej formule rozgrzeszenia: „Bóg, Ojciec miłosierdzia, pojednał świat ze sobą przez śmierć i zmartwychwstanie swojego Syna, zesłał Ducha Świętego na odpuszczenie grzechów”.²⁶ Pojednanie penitenta ma swoje źródło w miłosierdziu Ojca. Formuła rozgrzeszenia ukazuje związek między pojednaniem grzesznika a tajemnicą paschalną Chrystusa i podkreśla rolę Ducha Świętego w odpuszczaniu grzechów. Jasnie jeszcze widać ten trynitarny charakter pojednania w formule ogólnego rozgrzeszenia, przypominającej formą zewnętrzzną uroczyste błogosławieństwo. Bóg Ojciec nie chce śmierci grzesznika, pierwszy nas umiłował i zesłał Syna swego na świat, aby świat był przez Niego zbawiony. Jezus Chrystus został wydany za nasze grzechy i zmartwychwstał dla naszego usprawiedliwienia; zesłał Ducha Świętego na swoich apostołów, aby otrzymali władzę odpuszczania grzechów. Duch Pocieszyciel dany nam jest na odpuszczenie grzechów, w Nim mamy dostęp do Ojca, On oczyszcza nasze serca i oświeca je swoim blaskiem.²⁷ Możemy przytoczyć jeszcze jedną z modlitw nowej księgi: „Panie Jezu Chryste, Baranku Boży, który gładzisz grzechy świata, mocą łaski Ducha Świętego pojednaj mnie z Ojcem”.²⁸ Syntetycznie ten trynitarny charakter pojednania ujmują słowa „Wprowadzenia”: przez sakrament pokuty Ojciec przyjmuje Syna, który do Niego wraca, Chrystus bierze na ramiona zgubioną owcę i odnosi do owczarni, a Duch Święty na nowo uświęca swoją świątynię albo pełniej w niej zamieszkuje.²⁹

4. Kontekst eklezjalny sakramentu pojednania

Zarówno „Wprowadzenie” jak i same obrzędy sakramentu pokuty akcentują mocno społeczny wymiar grzechu, jak i eklezjalny wymiar pojednania. Nawrócenie chrześcijanina dokonuje się w Kościele i cała wspólnota wierzących powinna w tym akcie brać udział. Kościół jest Ciałem Chrystusa, jest Jego Oblubienicą, jest święty przez ten związek ze Zbawicielem. Członkowie Kościoła podlegają jednak pokusom i często popadają w grzechy. Kościół ma w swym łonie grzeszników, jest święty, ale zarazem potrzebuje oczyszczenia. Ten, kto popada w grzech, zadaje ranę Kościołowi, i dlatego w sakramencie pokuty wierni „otrzymują od miłosierdzia Bożego przebaczenie zniewagi wyrządzonej Bogu i równocześnie jedną się z Kościołem, któremu grzesząc zadali ranę”. Grzech popełniony przez człowieka ma ujemny wpływ na całą wspólnotę, bowiem ludzie są połączeni ze sobą nadprzyrodzoną więzią. Grzech jednego szkodzi wszystkim, podobnie jak świętość jednego przynosi wszystkim do-

²³ Por. „Obrzędy” n. 51 B.

²⁴ Por. A. Carideo, art. cyt., 80–81.

²⁵ Por. „Wprowadzenie” n. 1.

²⁶ Formuła rozgrzeszenia składa się z dwóch części; pierwsza jest nowa, druga zaś pochodzi z poprzedniego rytuału. Jej druga część to istotne słowa rozgrzeszenia: w tekście zostało to zaznaczone przez druk dużymi literami.

²⁷ Por. „Obrzędy” n. 64.

²⁸ Por. „Obrzędy” n. 88.

²⁹ Por. „Wprowadzenie” n. 6 d.

brodziejstwa. Sakrament pokuty niesie więc pojednanie z braćmi, którym grzech zawsze szkodzi. Niejednokrotnie ludzie, popełniając niesprawiedliwość, działają wspólnie, stąd też mają również i w pełnieniu pokuty wspomagać się wzajemnie.³⁰

„Wprowadzenie” mówi wprost o obowiązkach wspólnoty w sprawowaniu pokuty – jest to tekst o dużym znaczeniu. Cały Kościół, jako lud kapłański, w różny sposób współdziała w dziele pojednania, które mu zostało powierzono przez Boga. Swoją misję Kościół wypełnia w różny sposób: wzywa do pokuty przez głoszenie słowa Bożego, wstawia się za grzesznikami przez modlitwę, pomaga penitentowi uznać swoje grzechy i wyznać je celem dostąpienia miłosierdzia od Boga. W takim ukazaniu działania Kościoła w dziele pojednania dokument ukazuje dokładniej posługę Kościoła. Sam Kościół staje się narzędziem nawrócenia i rozgrzeszenia penitenta przez posługę, którą Chrystus powierzył apostołom oraz ich następcom. Kościół spełnia tę sakramentalną posługę pokuty przez biskupów i kapłanów, którzy głosząc słowo Boże wzywają wiernych do nawrócenia oraz ogłaszają i udzielają im odpuszczenia grzechów w imieniu Chrystusa i mocą Ducha Świętego.³¹

Posługa Kościoła w dziele pojednania została wspomniana w nowej formule rozgrzeszenia: „Bóg, Ojciec miłosierdzia... niech ci udzieli przebaczenia i pokoju przez posługę Kościoła” Słowa te rzucają światło na kościelną stronę sakramentu pokuty – pojednanie z Bogiem otrzymuje penitent przez pośrednictwo Kościoła, który działa przez posługę kapłanów. W każdym sprawowaniu sakramentu pokuty działa Kościół, każde pojednanie ma wymiar społeczny, nawet jeśli mamy przed oczyma pojednanie jednego penitenta.

Nowością zreformowanego obrzędu jest nie tylko ponowne przypomnienie o społecznym wymiarze grzechu i pojednania, ale również to, że obrzęd ujawnia to w samym sposobie sprawowania tego sakramentu. Tak należy patrzeć na drugą i trzecią formę sprawowania sakramentu pokuty. Spójrzmy na formę drugą – mamy wspólne przygotowanie wielu penitentów do indywidualnej spowiedzi. Wierni wspólnie słuchają słowa Bożego, razem badają zgodność swego życia ze słowem Bożym, wspierają się wzajemnie modlitwą. Po wyznaniu grzechów i otrzymanym rozgrzeszeniu wszyscy razem wysławiają Boga za Jego wielkie dzieła dokonane dla ludu, za dar przebaczenia, za możliwość powrotu człowieka do domu Ojca. Udział w tak zorganizowanym przygotowaniu do spowiedzi pozwala przeżyć społeczny wymiar sakramentu pokuty.

W świetle społecznego charakteru pokuty należy też patrzeć na zalecane przez nowy rytuał nabożeństwa pokutne.³² Są to zgromadzenia ludu na słuchanie słowa Bożego, przez które dochodzi wezwanie do nawrócenia, odnowy życia, wieść o nowym wyzwoleniu z grzechu. Nabożeństwa takie pomagają wspólnocie i jednostkom do prawdziwego poznania grzechu i skruchy serca. Rozwijają ducha pokuty w społeczności chrześcijańskiej, przygotowują wiernych do spowiedzi, prowadzą dzieci do stopniowego uświadomienia sobie, czym jest grzech w życiu ludzi. Kościół zaleca, aby w okresie Wielkiego Postu, który jest czasem pokuty dla poszczególnych wiernych i dla całego Kościoła, organizować takie nabożeństwa, bo to pomoże wspólnocie lepiej przygotować się do pełniejszego uczestniczenia w tajemnicy paschalnej. Należy jednak czuwać, aby nabożeństwa pokutne w przekonaniu wiernych nie identyfikowały się ze sprawowaniem sakramentu pokuty. Trzeba długiego czasu, aby wiernych wprowadzić we wspólnotowe przeżywanie sakramentu pokuty.

³⁰ Por. „Wprowadzenie” n. 3–4; A. Carideo, art. cyt., 82–89; S. Czerwik, *Odnowiona liturgia*, 139–142.

³¹ Por. „Wprowadzenie” n. 8.

³² Por. „Obrzędy” n. 36; W. Bołoz, *Nabożeństwa pokutne a sakrament pokuty*, AK 88 (1977) z. 410, 419–429.

5. Sakrament pokuty działaniem Boskim i ludzkim

Pojednanie dokonujące się w sakramencie pokuty jest przede wszystkim owocem działania Bożego, przebaczenie jest darem Boga dla człowieka. Wynika to z samej formuły rozgrzeszenia, jak i z postawy prośby o oczyszczenie zanoszonej przez penitenta. Sakrament pokuty angażuje całą społeczność Kościoła. Sakrament pokuty wymaga jednak także osobistego zaangażowania ze strony każdego penitenta, czego wyrazem są pewne czynności.³³

Na pierwszym miejscu stawia rytuał żal za grzechy – ból duszy, obrzydzenie sobie popełnionego grzechu z postanowieniem niegrzeszenia na przyszłość. Nawrócenie powinno dotknąć wnętrza człowieka, powinno prowadzić do przemiany myślenia, sądenia, sposobu życia. Prawdziwość pokuty zależy od prawdziwej skruchy serca. Do sakramentu pokuty należy wyznanie grzechów, które wymaga od penitenta woli otwarcia swego serca przed kapłanem. Wymagane jest wyznanie wszystkich grzechów ciężkich. Rytuał zaleca częste i staranne korzystanie z tego sakramentu jako bardzo pożyteczne dla zwalczania grzechów powszednich, dla doskonalenia łaski chrztu. Częste przystępowanie do sakramentu pokuty pobudza do gorliwszej służby Bogu i braciom. Zadośćuczynienie dopełnia prawdziwego nawrócenia, prowadzi do poprawy życia i naprawienia szkód. Zadośćuczynienie i pokuta powinny być dostosowane do penitenta i stać się lekarstwem na grzech i środkiem do odnowy życia. Zwraca uwagę fakt, że rytuał wymienia zadośćuczynienie przed rozgrzeszeniem, co zakłada możliwość zachowania niekiedy takiej kolejności. Odpowiednio usposobiony penitent pełniej współdziała w samym sakramencie, lepiej rozumie dar przebaczenia, w duchu wdzięczności będzie składał Bogu dziękczynienie w dialogu uwielbienia kończącym obrzęd.

W sakramencie pokuty ważną rolę spełnia spowiednik, jest on sędzią, ale także lekarzem i ojcem. Kościół pragnie, aby miał on rozeznanie w chorobach duszy, umiejętność stosowania odpowiednich środków zaradczych, konieczną do tego wiedzę i roztropność. Jako ojciec ma być zawsze gotów na przyjęcie spowiedzi wiernych, a przychodzącego penitenta powinien przyjąć z braterską miłością, zwrócić się do niego w życzliwych słowach. Jeżeli zachodzi potrzeba, pomaga penitentowi w odbyciu całej spowiedzi, z troską i zrozumieniem wyznacza zadośćuczynienie. Kapłan ma starać się we wszystkim dostosować do poziomu penitenta, w sposobie mówienia i w udzielaniu pouczeń.³⁴ Spowiednik należycie przygotowany do pełnienia swej funkcji staje się znakiem Chrystusa niosącego przebaczenie.

Zakończenie

W naszych rozważaniach przyjrzelśmy się dokładniej odnowionym obrzędom sakramentu pokuty. Na tle dotychczasowej i dawnej praktyki Kościoła śledziliśmy główne linie reformy. Odnowiona liturgia wyraźnie ukazuje związek sakramentu pokuty z całym Bożym planem zbawienia, wprowadza bogactwo liturgii słowa do jego sprawowania, pragnie uczulić wierzących na społeczny wymiar pojednania. Nowa formuła rozgrzeszenia i dodane inne modlitwy mają pomóc penitentowi, jak i spowiednikowi do należytego przeżycia sakramentu. Nowa księga liturgiczna jest wezwaniem do cierpliwej i długotrwałej pracy nad formacją postaw penitentów i spowiedników.

³³ Por. S. Czerwik, *Odnowiona liturgia*, 142–145; S. Nowak, *Rola spowiednika w teorii i praktyce współczesnego Kościoła*, AK 89 (1977) z. 412, 208–223.

³⁴ Por. „Wprowadzenie” n. 18; „Obrzędy” n. 44.